

ΠΛΑΤΩΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

I

Μεγάλη στάθηκε η επίδραση τῆς πλατωνικῆς καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στὴ διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς γενικὰ καὶ ἰδιαίτερα τῆς Βυζαντινῆς. Τόσο μεγάλη μάλιστα πὺν οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας σὲ ὅλη τὴ βυζαντινὴ περίοδο συχνὰ βλέπουν, ἀκόμη καὶ τώρα, μόνο μιὰ ἐναλλαγὴ ἀριστοτελικῶν ἢ πλατωνικῶν, χωρὶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Πιστεύω ἢ ἐξέταση πὺν ἐκάμαμε ὡς τώρα νὰ ἔδειξε ὅτι τὸ οὐσιῶδες στὴ χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ σκέψη δὲν εἶναι οἱ ὁποιοσδήποτε ἐπιδράσεις καὶ θέσεις πὺν περιέχει, ἀλλὰ ὁ νέος προσανατολισμὸς τῆς, ἢ νέα μεταρυσικὴ τῆς. Τὸ εἶδαμε αὐτὸ ἀπὸ κοντὰ στὸ τελευταῖο πρόβλημα πὺν ἐξετάσαμε τοῦ προορισμοῦ καὶ τοῦ αὐτεξουσίου. Σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιο τώρα θὰ ἐξετάσωμε ἀπὸ πὺν κοντὰ τί νόημα εἶχε γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἢ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, σὲ ποιά φιλοσοφικὴ κίνηση ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ ποιὰν πρωτοτυπία παρουσιάζει.

* * *

Πρέπει νὰ ξεκαθαρίσωμε ἱστορικὰ τὸ ἔδαφος. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἦταν, εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχή, οἰκεῖοι στοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, περισσότερο ὁ πρῶτος, καὶ ὅσο περνοῦσεν ὁ καιρὸς γίνονταν περισσότερο οἰκεῖοι. Αὐτὸ βίασταξε σὲ ὅλη τὴ Βυζαντινὴ περίοδο. Ἡ εἰσδοχὴ τους στὴ Βυζαντινὴ σκέψη ἔγινε μὲ δυὸ τρόπους: ἔμμεσα καὶ ἄμεσα. Ἐμμεσα, μέσον τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, ἄμεσα, ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν φιλοσόφων, πὺν ποτὲ δὲν ἔπαψαν, φαίνεται, οἱ Βυζαντινοὶ νὰ τὰ μελετοῦν.

Ἄς σταματήσωμε πρῶτα στὸν ἀριστοτελισμὸ καὶ πλατωνισμὸ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ. Κεντρικὴ θέση τοῦ Πλωτίνου ἦταν ὅτι ὁ Πλάτων εἶναι ἢ κύρια ρίζα καὶ ὁ κορμὸς τῆς φιλοσοφίας. Προσεκτικὴ ἐρμηνεία τοῦ Πλάτωνος, πίστευε, εἶναι ἀρκετὴ νὰ δώσῃ ἀπάντηση σὲ ὅλες τὶς ἀπορίες καὶ τὰ προβλήματα, πὺν ὀρθώνονται στὸ νοῦ. Γύρω σ' αὐτὴ τὴ θέση πλέκονται οἱ στοχασμοὶ τοῦ Πλωτίνου, ὅταν ἐπιχειροῦ νὰ ἀπαντήσῃ στὰ ἐρωτήματα πὺν προβάλλουν οἱ ἀκροατὲς τῶν μαθημάτων του, καὶ καταφεύγει τόσο συχνὰ στὰ πλατωνικὰ κείμενα, ὥστε στὸ βάθος ἢ φιλοσοφία του παρουσιάζεται σὰν ὑπομνηματισμὸς τῶν κειμένων ἐκείνων. Μεγαλοφυῆς ὅμως ὑπομνηματιστὴς ὁ Πλωτίνος, δη-

μιουργεῖ μὲ τὴν ἑρμηνεία του αὐτὴ νέα φιλοσοφικὴ σχολή. Καὶ γιὰ νὰ πείσῃ ὅτι ὁ Πλάτων εἶναι πραγματικὰ ὁ φιλόσοφος, καὶ ὁ κορμὸς τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας, ὑποστήριζεν ὅτι δὲν ὑπῆρχε ἀγεφύρωτο χάσμα ἀνάμεσα στὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅτι δὲν ὑπῆρχε κἂν χάσμα. Οἱ δυὸ αὐτοὶ μεγάλοι συμπλήρωναν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο· ὁ δεύτερος ἦταν μιὰ ἀναγκαῖα συμπλήρωση τοῦ πρώτου.

Ἡ θέση τούτη ἐπέτρεψε στὸν Πλωτῖνο νὰ κινῆται μὲ ἄνεση μέσα στοὺς δυὸ μεγάλους φιλοσόφους, νὰ ἀνατρέγῃ στὶς ἀπόψεις καὶ τῶν δυὸ, καὶ νὰ ἐπιδιώκῃ ἁρμονικὴ σύνθεση τῆς φιλοσοφίας των, παραμερίζοντας τὶς οὐσιαστικὲς διαφορὰς των. Γιατί βέβαια οἱ διαφορὰς ὑπάρχουν καὶ στὴν οὐσία καὶ στὴ μέθοδο, ὅσο κι ἂν εἶναι καὶ οἱ δυὸ φιλόσοφοι ἐκπρόσωποι τοῦ ἰδεαλισμοῦ.

Ὅπως ξέρομε ὁ νεοπλατωνισμὸς στάθηκε σφοδρὸς πολέμιος τοῦ χριστιανισμοῦ· προσπάθειά του ἦταν νὰ ἰκανοποιήσῃ τὶς ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς του, ἀνατρέχοντας ὅμως στὴν πιὸ γνήσια ἑλληνικὴ φλέβα, ὅπως πίστευαν, τὸν Πλάτωνα. Τὶς ἴδιες ἢ ἀνάλογες ἀνησυχίες προσφέρεται νὰ ἰκανοποιήσῃ καὶ ἡ χριστιανικὴ σκέψη. Πιστεύει μάλιστα, ὅπως εἶδαμε μιλώντας γιὰ τὸν Ἰουστῖνο καὶ τὸν Αὐγουστῖνο, ὅτι τὸ πράττει μὲ τρόπο ἀποτελεσματικόν. Γιατί ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι ἀπλὴ θεωρία, θεωρητικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ πίστη καὶ πράξις καὶ γι' αὐτὸ ἐπιτυγχάνει τὴν ὀλοκληρωτικὴ μεταστροφή τῆς ψυχῆς.

Τὸ γεγονὸς ὅτι στρέφονται στὶς ἴδιες ἢ ἀνάλογες ἀνησυχίες δημιουργεῖ μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὸ νεοπλατωνισμὸ καὶ τὸ χριστιανισμό, παρὰ τὴν ἐχθρότητα καὶ τὴν ἀντίθεσή τους. Ἄν καὶ μὲ ἄγρυπνο πάντα τὸ μάτι ἀπέναντι στὸν ἀντιχριστιανισμὸ καὶ τὴν ἐθνικὴ ρίζα του, οἱ χριστιανοὶ Πατέρες ἀφήνουν νὰ τοὺς διαποτίζη ὁ νεοπλατωνικὸς ἰδεαλισμὸς. Ἡ πορεία τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ αἰσθητά, τὴν ὕλη, πρὸς τὸν νοητὸ κόσμον, ἡ μεταστροφή της πρὸς τὸν νοῦ καὶ τὸ ἓν εἶναι κάτι ποὺ τοὺς συγκινεῖ καὶ τοὺς γοητεύει.

Παράλληλα καὶ ὁ χριστιανισμὸς ἀσκεῖ ἐπίδραση στοὺς νεοπλατωνικούς. Ὁ μεγάλος χριστιανομάχος καὶ νεοπλατωνικὸς Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, ἀναγνωρίζει ὅτι τὸ χριστιανισμὸ τὸν ὠφέλησεν ἢ φιλανθρωπικὴ του δράσις: «Τὴν ἀθεότητα (δηλαδὴ τὸ χριστιανισμὸ) συνήϋξεσε, λέγει, ἢ περὶ τοὺς ξένους φιλανθρωπία καὶ ἢ περὶ τὰς ταφὰς τῶν νεκρῶν προμήθεια», συνιστᾷ λοιπὸν νὰ κάνουν ἀνάλογα καὶ οἱ ἐθνικοί. Καὶ γράφει στὸν ἐθνικὸ ἀρχιερέα τῆς Γαλατίας: «ξενοδοχεῖα καθ' ἑκάστην πόλιν κατὰστησον πυκνὰ ἵν' ἀπολαύσωσιν οἱ ξένοι τῆς παρ' ἡμῶν φιλανθρωπίας, οὐ τῶν ἡμετέρων μόνον ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλ-

λων ὅστις ἂν ἐνδεηθῆ χρημάτων». «Ἀσκητέα τοίνυν, προσθέτει, πρὸ πάντων ἢ φιλανθρωπία· ταύτη γὰρ ἔπεται πολλὰ μὲν καὶ ἄλλα τῶν ἀγαθῶν, ἑξαίρετα δὲ δὴ καὶ μέγιστα ἢ παρὰ τῶν θεῶν εὐμένεια». Ἄς μὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ Ἰουλιανὸς ὅτι ἡ φιλανθρωπία τῶν χριστιανῶν εἶναι ἀναγκαστικὴ συνέπεια τῆς θεολογίας τῶν ποῦ μορφώνει «καινὸν ἄνθρωπον». Τὸ κείμενό του εἶναι εὐγλωττὴ μαρτυρία τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ στοὺς φανατικούς ἐθνικούς κύκλους.

Ἄς θυμηθοῦμε ἀκόμη ὅτι χριστιανικὴ καὶ νεοπλατωνικὴ σκέψη μεγάλωσαν καὶ μορφώθηκαν μαζί, πλάϊ, πλάϊ, στὸ ἴδιο κέντρο, στὸ μεγάλο χωνευτήρι, τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἐκεῖ ἔζησε καὶ δίδαξεν ὁ πρῶτος νεοπλατωνικὸς Ἀμμώνιος ὁ Σακκάς καὶ μαθητὴς του ἦταν ὁ Πλωτῖνος. Καὶ τὸν ἴδιο καιρὸ ἔχομε στὴν Ἀλεξάνδρεια τὴ μεγάλη δράση τῆς Κατηχητικῆς σχολῆς μὲ τὸν Κλήμεντα καὶ τὸν Ὠριγένη. Ὁ τελευταῖος μάλιστα εἶχε δάσκαλο κάποιον Ἀμμώνιον, ποῦ ἀρκετοὶ ἱστορικοὶ δέχονται ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Ἀμμώνιος ὁ Σακκάς. Ὅλα αὐτὰ καὶ μαζί μὲ αὐτὰ ἡ ἐμφάνιση καὶ ἀποδοχὴ τῶν ἔργων τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, μὲ τὴν τόσο ἔντονη νεοπλατωνικὴ σφραγίδα, δείχνουν τὸ ρόλο τοῦ νεοπλατωνισμοῦ στὴ διαμόρφωση τῆς χριστιανικῆς σκέψης. Μαζί του φέρνει, ὅπως εἶδαμε, καὶ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλη. Αὐτὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔμμεση εἰσδοχή.

* *

Ἄς δοῦμε τώρα τὴν ἄμεση. Δὲν ὑπάρχει σχεδὸν βυζαντινὸ ἔργο μὲ θεολογικὸ ἢ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο στὸ ὁποῖο νὰ μὴ βροῖσκωμε ὄχι μόνο ἀπηγήσεις ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ἢ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ υἱοθέτηση, ἢ ἔλεγχο καὶ ἀπόρριψη φιλοσοφικῶν των θέσεων. Ἡ ἐπίδρασή τους δὲν περιορίζεται μόνο στὸ περιεχόμενο, ἀπλώνεται καὶ στὴ μορφή. Τὰ λίγα ἀποσπάσματα τοῦ Δαμασκηνοῦ ποῦ παράθεσα στὸ προηγούμενο κεφάλαιο δείχνουν, πιστεύω, ὅτι ἀκολουθεῖ τὴ διάρθωση τοῦ ἀριστοτελικοῦ λόγου. Θέλει νὰ εἶναι πυκνὸς καὶ ἀποφθεγματικός, ἀλλὰ καὶ συστηματικὰ ἀναλυτικός, προχωρώντας ἀπὸ ἐπιχείρημα σὲ ἐπιχείρημα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Ἀριστοτέλη. Στοὺς ἀριστοτελικούς τοῦ 12ου αἰῶνα, τὸν Μιχαὴλ τὸν Ἐφέσου, τὸν Εὐστράτιον τὸν Νικαίας, τὸν Νικόλαον τὸν Μεθώνης καὶ ἄλλους εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐκδηλῆ ἢ ἐπιβολὴ τῆς ἀριστοτελικῆς μορφῆς.

Μεγάλῃ ὁμως γοητεία ἄσκησαν καὶ οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι. Τὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα ἔχομε ἐνδιαφέροντας φιλοσοφικούς διαλόγους, πάνω στὸ πρότυπο τῶν πλατωνικῶν, γραμμένους ἀπὸ χριστιανούς γιὰ νὰ

ὑποστηρίζουν καὶ ἀποδείξουν χριστιανικὰς θέσεις. Σπουδαιότεροι ἀπ' αὐτοὺς εἶναι : ὁ διάλογος τοῦ Αἰνεΐα τοῦ Γαζαίου (βος αἰώνας) μὲ τὸν τίτλο «Θεόφραστος ἢ περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ σώματος» καὶ ὁ διάλογος τοῦ φίλου του Ζαχαρία τοῦ Γαζαίου, ἐπισκόπου Μυτιλήνης μὲ τὸν τίτλο «Ἀμμώνιος ἢ περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου». Θὰ σταματήσωμε λίγο στὸν πρῶτο, ὅπου ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθησιν ἀδιάκοπης παρουσίας τοῦ Πλάτωνος. Δὲν τοῦ λείπει ἡ πλατωνικὴ χάρις, οὔτε ἡ ἠθοποιία καὶ ἡ φυσικότητα.

Τρία εἶναι τὰ πρόσωπα τοῦ διαλόγου : ὁ Αἴγυπτος, ὁ Θεόφραστος καὶ ὁ Εὐξίθεος. Ὁ Θεόφραστος εἶναι ὁ σοφὸς πού τὰ ξέρει ὅλα : «ἔδω καὶ πολλὰ χρόνια, λέγει μὲ κομπασμό, κανεὶς δὲ μὲ ρώτησε τίποτε πού νάναί καινούριο γιὰ μένα». Διαγράφεται ἀμέσως μπροστά μας ὁ πλατωνικὸς Γοργίας, ἢ ὁ Εὐθύδημος. Γρήγορα βρίσκει ὁ Θεόφραστος ἀφορμὴ νὰ ξεδιπλώσῃ τὴ σοφία του. Ἀλλά, τὸ βλέπομε ἀμέσως, ἡ σοφία του εἶναι ὅλη ἀντλημένη ἀπὸ βιβλία, βιβλιακὴ. «Ἴδού, λέγει καὶ ξαναλέγει, τί μὲ διδάσκουν οἱ παλαιοὶ διδάσκαλοι». Τσουχτερὴ εἰρωνεία γιὰ τοὺς συγχρόνους τοῦ Αἰνεΐα ἐθνικοὺς φιλοσόφους καὶ σοφοὺς, πού, κατὰ τὴ γνώμη του, περιορίζονται νὰ ἀναμασοῦν τὶς θέσεις τῶν παλαιῶν καὶ δὲ βλέπουν τί γίνεται γύρω τους. Γιατὶ νά, τὸ καινούριο πού διαλαλεῖ ὁ Θεόφραστος πὼς δὲν ὑπάρχει γι' αὐτόν, ἐπειδὴ τὰ ξέρει ὅλα, εἶναι ἔδω μπροστά του, δίπλα του, ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια. Φτάνει ν' ἀνοίξῃ τὰ μάτια του καὶ θὰ τὴ δῇ. Καὶ στὸ τέλος αὐτὸ πραγματικὰ γίνεται.

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Εὐξίθεος, πού ἀντιπροσωπεύει τὸ συγγραφέα τοῦ διαλόγου, ὑποτίθεται ὅτι ἔρχεται ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Συρίας, ἀπὸ τὸν τόπο δηλαδὴ τοῦ νέου φωτός. Θέλει νὰ πάῃ στὴν Ἀθήνα, νὰ σπουδάσῃ κοντὰ στοὺς φιλοσόφους, τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιβιώσεως τῆς ψυχῆς. Συναντᾷ στὴν Ἀλεξάνδρεια—ἐκεῖ εἶναι ἡ σκηνὴ τοῦ διαλόγου—τὸν Ἀθηναῖο φιλόσοφο Θεόφραστο, καὶ τὸ θεωρεῖ εὐτύχημα πού θὰ ἔχῃ τὴν εὐκαιρία νὰ φωτιστῇ. Ὁ Εὐξίθεος μὲ σωκρατικὴ εἰρωνεία παρουσιάζεται σὰν ἀμαθὴς πού ἐπιθυμεῖ νὰ τὸν διδάξουν. Στὴν πραγματικότητα αὐτὸς θὰ διδάξῃ τοὺς ἄλλους.

Μὲ τὰ ἀπλά, ἀλλὰ σοφὰ μελετημένα αὐτὰ μέσα ὑποβάλλει ὁ Αἰνεΐας πολλὰ πράγματα. Τίποτε περιττό. Οὔτε τὰ ὀνόματα, οὔτε ὁ τόπος. Στὴ χώρα τοῦ Αἰγύπτου, τὴν Ἀλεξάνδρεια, δίνεται ἡ μάχη ἀνάμεσα στὴν ξεπερασμένη σοφία τοῦ κομπαστῆ μὲ τὸ μεγάλο ὄνομα (Θεόφραστος), καὶ τὴν ὑποτακτικὴν στὸ Θεὸ πίστη τοῦ Εὐξίθεου—ἡ

προσευχή, ἢ ἐπίμονη προσευχή εἶναι ἀπὸ τὰ νέα γνωρίσματα ποὺ παρουσιάζουν στὴ ζωὴ τους οἱ χριστιανοί —.

Φιλοσοφικοὺς διαλόγους βρίσκουμε καὶ ἀργότερα στὸ Βυζάντιο, ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ πέρα, στὴ νέα περίοδο ἀκμῆς τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν, στὸ Γρηγορά και σὲ ἄλλους. Κατὰ τὴν περίοδο τούτη οἱ πάντα οἰκεῖοι στὸ Βυζάντιο Ἕλληνες συγγραφεῖς γίνονται περισσότερο οἰκεῖοι καὶ ἐπηρεάζουν σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Ἐνα ἐκφραστικὸ παράδειγμα τῆς ἀγάπης γιὰ τοὺς κλασσικοὺς μᾶς δίνει τὸν 11ο ἀκριβῶς αἰῶνα ὁ Ἰωάννης ὁ Μαυράπου, ποὺ Ἐπίσκοπος ἀργότερα Εὐχαΐτων καθιέρωσε τὴν ἑορτὴ τῶν 3 Ἱεραρχῶν ὡς ἑορτὴ τῶν γραμμάτων. Λαμπρὸς μελωδός, κοντὰ στὰ ἄλλα προσόντα του, παρακαλεῖ μὲ ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Χριστοῦ νὰ λυπηθῇ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχο, γιὰ τὴ σκέψη καὶ μὲ τὴν ψυχὴ τους ἦταν κι οἱ δύο τους πολὺ κοντὰ στὸ νόμο ποὺ ὁ ἴδιος ἤθελε νὰ κηρύξῃ. Ἡ ἐπίδραση ὅμως τοῦ πλατωνικοῦ λόγου εἶναι φανερὴ καὶ σὲ μὴ διαλογικὰ ἔργα, ὅπως στὰ φιλοσοφικὰ δοκίμια τοῦ Δημητρίου τοῦ Κυδωνη (14ος αἰῶνας). Ὅταν διαβάξῃ κανεὶς τὸ δοκίμιό του «ὅπως ἄλογον τὸ τοῦ θανάτου δέος» ξεγελιέται, σὰ νὰ τοῦ φαίνεται πὼς διαβάζει πλατωνικὲς σελίδες. Καὶ αὐτὸ δὲν ὀφείλεται μόνο στὴ συγγένεια τῶν σκέψεων.

Ἄλλὰ αὐτὰ ποὺ εἶπαμε ὡς τώρα εἶναι ἔξωτερικὰ καὶ περιγραφικὰ. Δείχνουν τοὺς δρόμους ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ νὰ φτάσουν στὸ Βυζάντιο — ἄμεσο καὶ ἔμμεσο — καὶ τὸ κῦρος ποὺ εἶχαν πάντα. Ποιὰ στάση ὅμως ἐτήρησαν οἱ Βυζαντινοὶ ἀπέναντί τους, τί ἀντιπροσώπευαν γι αὐτοὺς καὶ τί νόημα εἶχαν, καὶ σὲ ποιὰ φιλοσοφικὴ κίνηση ἀφορμήθησαν ἀπ' αὐτούς, αὐτὰ θὰ τὰ δοῦμε ἀνατρέχοντας σὲ ὀρισμένους ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους Βυζαντινοὺς φίλους καὶ θαυμαστὲς των.

* * *

Εἶναι ἀνάγκη ὅμως νὰ δώσωμε πρῶτα μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴν μορφή ποὺ πῆρε ἡ σπουδὴ τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων. Θέμα κεφαλαιῶδες γιὰ τὴν ὀρθότερη κατανόηση ὄχι μόνο τῆς Βυζαντινῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀραβικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς φιλοσοφίας.

Ἀπὸ τὸ 50 π. Χ. κίόλας, ἀφότου δηλαδὴ ὁ περιπατητικὸς Ἀνδρόνικος ἔκαμε τὴν ἔκδοση τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ ἀριστοτελικοί, ἀντί, ἀκολουθώντας τὴ μέθοδο τοῦ δασκάλου των, νὰ τρέπωνται στὴν ἔρευνα καὶ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστῆμης τῆς φύσεως, ὅπως ἔκαναν

οί παλαιοί ἀριστοτελικοί (Θεόφραστος, Στράβων κ. ἄ.), ἀντὶ νὰ κάνουν αὐτό, ἀρχίζουν κυρίως νὰ ἐρευνοῦν τὸ ὀρθὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ δάσκαλος ὀρθώνεται σὰν αὐθεντία μπροστά των. Ἀρχίζει ἀπὸ τότε μιὰ μακρὰ, ἀτελεύτητη σειρά ὑπομνηματιστῶν, ποὺ ἀποτελεῖ μοναδικὸ γιὰ τὴν ἔκτασή του φαινόμενο, στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Ἔχομε καὶ γιὰ τὸν Πλάτωνα ὑπομνήματα, ἀλλὰ ὄχι σὲ τέτοια ἔκταση. Ἡ ἀναγέννηση τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ δὲ δίνει ἀφορμὴ σὲ νέα φιλοσοφία, ὅπως ἔγινε μὲ τὸν πλατωνισμό τοῦ Πλωτίνου, ἀλλὰ σὲ συστηματικὴ μελέτη καὶ προσήλωση πρὸς τὸ ἀριστοτελικὸ κείμενο.

Ἀξίζει λοιπὸν νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰ τὰ τόσα ὑπομνήματα γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη; Ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικὰ εὐκόλη. Ὑπομνηματίζει κανεὶς κείμενα ποὺ ἔπαψαν νὰ τοῦ εἶναι ἀμέσως, καὶ χωρὶς σχόλια, προσιτά, ποὺ δὲν ἔπαψαν ὅμως νὰ παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ὑπομνηματίζει κανεὶς ἀκόμη κείμενα ποὺ δὲν εἶχαν πάντα τὴν ἐπιθυμητὴ σαφήνεια. Καὶ αὐτὸ συμβαίνει συχνὰ στὸν τόσο ἀκριβολόγο Ἀριστοτέλη. Τοῦ τὸ καταλογίζει μὲ ὀργὴ καὶ δριμύτητα, χωρὶς καὶ νὰ παύη νὰ τὸν θαυμάζει, ἓνας σπουδαῖος Βυζαντινὸς ὑπομνηματιστὴς του, ὁ ὄξυδερκὴς Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης (14ος αἰώνας).

Ἀλλὰ εἶναι καὶ ἓνας ἄλλος ἰδιαίτερος λόγος ποὺ ἔκαμε ἀνάγκαϊο τὸν ὑπομνηματισμὸ τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος εἶναι στὸ βάθος λόγοι προτρεπτικοὶ πρὸς φιλοσοφίαν. Ὁδηγητικοὶ τῆς ψυχῆς, δημιουργικοὶ φιλοσοφικῆς ἀτμοσφαιράς, πού, τὸ αἰσθάνεσαι σὲ κάθε στιγμή, ζητοῦν καὶ τὴ δική σου ἐνεργὸ συμμετοχὴ, σὲ καλοῦν νὰ προεκτείνης τοὺς ὀρίζοντες ποὺ ἀδιάκοπα ἀνοίγουν μπροστά σου. Εἶναι ἔργα ποὺ ἀποτείνονται σὲ γυμνασμένο μάτι, σὲ ὄριμο πιά νοῦ. Προϋποθέτουν λοιπὸν μιὰ προεργασία γιὰ νὰ εἶναι γόνιμα. Μὲ λίγα λόγια τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος δὲν εἶναι καμωμένα γιὰ φιλοσοφικὴ στοιχείωση καὶ προπαίδεια, οὔτε ὡς περιεχόμενο, οὔτε ὡς μέθοδος. Ἡ πλατωνικὴ διαλεκτικὴ εἶναι περισσότερο ἀπὸ μέθοδος, μιὰ ὑψηλὴ νοητικὴ λειτουργία κατὰ τὴν ὁποία ὁ νοῦς, λόγος καὶ ἀντίλογος, θεωρεῖ τὰ θέματα του καὶ προσπαθεῖ νὰ ἄρῃ τίς ἀντιθέσεις, νὰ συναιρέσῃ τίς ἀντινομίες.

Τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀντίθετα, μὲ τὴ συστηματικὴ καὶ διδασκτικὴ καὶ μεθοδικὴ πορεία τους εἶναι πολὺ κατάλληλα γιὰ σχολικὰ κείμενα, πολὺτιμα γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι ἀπὸ τοὺς πρώτους μετὰ Χριστὸν αἰῶνες ἔγιναν τὰ ἀπαραίτητα στὶς φιλοσοφικὰς σχολὰς κείμενα, ἔγιναν τὰ κατ' ἐξοχὴν «σχολαστικά» κείμενα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τόση ἀνάγκη τοῦ ὑπομνηματισμοῦ.

Ἐνα ἄλλο ἐρώτημα τώρα. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ἢ πολύμοχθη ἐργασία τῶν ὑπομνηματιστῶν; Ἄδιστακτα θὰ λέγαμε ὅτι παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐργασία των πρῶτα πρῶτα καθιέρωσε ὠρισμένους τρόπους νὰ θέτουμε τὰ προβλήματα, ὠρισμένους τρόπους νὰ ταξινομοῦμε τὶς ἰδέες, διάχυτους ἀκόμη καὶ σήμερον στὴ φιλοσοφία. Γιατὶ δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ σχόλια ποὺ ἀναφέρονται σὲ γλωσσικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ γιὰ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεῖα καὶ διερεύνηση τοῦ κειμένου. Μία τέτοια ἐργασία ἔχει πάντα μέσα της καὶ δημιουργικότητα. Ὁ ὑπομνηματιστὴς ποὺ προσπαθεῖ μὲ σειρά ἐπιχειρημάτων νὰ συλλάβῃ τὸ ὀρθὸ νόημα τοῦ κειμένου συχνὰ δὲ φτάνει, ὡς πρὸς τὸ ἴδιο θέμα, στὸ ἴδιο συμπέρασμα μὲ τοὺς προκατόχους του. Γιατὶ ἢ ἐρμηνεῖα δὲν εἶναι μαθηματικὴ ἐργασία, ἀλλὰ μία διαδικασία ὅπου συμμετέχει, ὅσο καὶ γὰ θέλη νὰ εἶναι ἀντικειμενικός, καὶ ὁ ἐρμηνευτής. Γιὰ τοῦτο τὰ ὑπομνήματα στὸν Ἀριστοτέλη παρουσιάζουν διπλὸ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ μᾶς σήμερον. Πρῶτα γιὰτὶ μᾶς βοηθοῦν σὲ πολλὰς περιπτώσεις στὴν κατανόηση τοῦ κειμένου, ἔπειτα γιὰτὶ μᾶς παρουσιάζουν ἕνα νέο, τὸ δικό τους Ἀριστοτέλη, σὲ πολλὰ καὶ σπουδαῖα σημεῖα διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν πραγματικὸ Ἀριστοτέλη, ἕνα Ἀριστοτέλη ποὺ περιέχει καὶ τὴ δική τους φιλοσοφία.

Μερικὰ ἱστορικὰ γεγονότα θὰ μᾶς δείξουν καλύτερα αὐτὰ ποὺ εἴπαμε. Πρῶτα πρῶτα ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία τῶν ἀριστοτελικῶν κειμένων εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα γὰ ἐπιβληθοῦν οἱ μεθοδικὲς ἀποψεις τοῦ Σταγειρίτη, ὅπως τὶς δίνουν τὰ λογικά του συγγράμματα, σὲ κάθε ἐρευνα, ἐπιστημονικὴ, φιλοσοφικὴ, θεολογικὴ. Στους Βυζαντινοὺς μάλιστα χρόνους ἔφτασε αὐτὴ ἡ μεθοδολογία, μὲ τὸ ὄνομα διαλεκτικὴ, νὰ εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ φιλοσοφία. Ἔχει τὸ δικό της βάθος αὐτὴ τους ἢ ἀποψη. Δείχνει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲ ζητοῦσαν οὐσία ἀπὸ τὴ φιλοσοφία,—τὴν οὐσία τοὺς τὴν ἔδινεν ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία—, ἀλλὰ μόνο μεθόδους, τεχνικὰ μέσα, γιὰ νὰ διατυπώσουν τὴ δική τους οὐσία. Καὶ αὐτὴ ἡ ἔτσι ἰδωμένη φιλοσοφία εἶναι ἡ θεράπαινα τῆς θεολογίας.

Ἄλλο ἱστορικὸ γεγονὸς τώρα. Τὰ πιὸ παλιὰ ὑπομνήματα ποὺ ἔχομε εἶναι τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως (τέλος 2ου αἰῶνος μ. Χ.). Ἀναφέρονται στὰ Μετὰ τὰ Φυσικὰ καὶ σὲ λογικὰ κυρίως συγγράμματα. Ἐνα ἀπὸ τὰ δυσκολώτερα προβλήματα στὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Ἀριστοτέλη ἦταν πῶς ἐννοεῖ τὸ νοῦ καὶ τὴ νόηση. Ἡ ἀπάντησις ποὺ δίνει ὁ Ἀφροδισιεὺς δείχνει πολὺ καθαρὰ πόσο, ὅπως λέγαμε, ἡ ἐρ-

μηρεία είναι και δημιουργία νέου. Τέσσερεις νοήσεις ξεχωρίζει στον Ἀριστοτέλη ὁ ἐρμηνευτής του. Οἱ τρεῖς ἀνταποκρίνονται σὲ ὠρισμένες ἰκανότητες τῆς ψυχῆς, ἡ τετάρτη ὅμως εἶναι ἡ καθαρὴ ἐνέργεια, ἡ νόσις νοήσεως, ὁ θεὸς δηλαδὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Καὶ καταλήγει ὁ Ἀφροδισιεύς στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ποὺ βάζει σὲ λειτουργία τὴ διανοητικὴ μας ἐνέργεια. Ἡ γνώση δὲν εἶναι μιὰ δρασις ἐν τῷ θεῷ μιὰ ὑψωση δηλαδὴ τοῦ νοῦ ὡς τὸ θεὸς γιὰ νὰ δῆ τὰ πράγματα ἐν τῷ θεῷ (πλατωνικὴ καὶ νεοπλατωνικὴ ἀποψη), ἀλλὰ μιὰ δρασις διὰ τοῦ θεοῦ. Αὐτὰ δὲν τὰ λέγει φυσικὰ ὁ Ἀριστοτέλης, τοῦ τὰ ἀποδίδει ὅμως ὁ ἐρμηνευτής του καὶ δημιουργεῖ ἔτσι ἓνα νέο Ἀριστοτέλη ποὺ ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνησυχίες τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀφροδισιεύς. Τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ οἱ νεοπλατωνικοὶ ἔδιναν στὸν Πλάτωνα ἓνα νέο, θεολογικὸ κυρίως χαρακτήρα. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Ἀφροδισιεύς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Μελετᾷ τὴ φύση τῆς νοητικῆς γνώσης καὶ τοῦ ἀντικειμένου της, καί, ἀντὶ νὰ ὀδηγηθῆ ὅπως οἱ παλαιότεροι πρὸς τὴν ἐπιστήμη, φέρεται πρὸς τὴ θεολογία. Τόσο γενικὴ εἶναι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἢ στροφὴ τῆς σκέψης πρὸς τὸ θεό.

* *

Ἄς ἐρθομε τώρα σύντομα στὴν ἱστορία τῶν Ἀριστοτελικῶν σπουδῶν. Εἶναι σὰ νὰ δίνωμε μ' αὐτὴν ἓνα γενικὸ διάγραμμα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ὡς τὴν Ἀναγέννηση. Ἄλλοι σημαντικοὶ ἐθνικοὶ ὑπομνηματιστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀφροδισιέα εἶναι ὁ μαθητὴς τοῦ Πλωτίνου Πορφύριος. Τὸ ἔργο του *Εἰσαγωγή* (εἰσαγωγή στὴ μελέτη τῶν κατηγοριῶν) στάθηκε σημαντικὸ κείμενο καὶ γιὰ τὴ Δύση καὶ γιὰ τὴν Ἀνατολή. Ἀπ' αὐτὸ πηγάζει κυρίως ἡ διαλεκτικὴ τῶν Βυζαντινῶν. Ἐπειτα ἔρχεται ὁ Θεμιστιος καὶ τελευταῖος ὁ Σιμπλίκιος (ἕως αἰώνας), ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ὑπομνηματιστὲς. Νεοπλατωνικοὶ καὶ οἱ τρεῖς τους μᾶς δίνουν ἓναν Ἀριστοτέλη μὲ νεοπλατωνικὸ χρῶμα.

Ἀπὸ τὸν 5ο αἰώνα ἀρχίζουν νὰ μεταφράζονται στὴ Συριακὴ γλῶσσα καὶ τὰ Ὑπομνήματα αὐτὰ καὶ κείμενα τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ Συρία ἔχει τότε σημαντικὰ πνευματικὰ κέντρα, ὅπως τὴ σχολὴ τῆς Ἐδέσσης καὶ μερικὰ ὀνομαστὰ μοναστήρια. Ἀργότερα τὰ ἴδια κείμενα μεταφράζονται στὴν Ἀραβικὴ γλῶσσα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα φιλόμουσοι χαλίφες τῆς Βαγδάτης, ὁ Μαρῶν καὶ ὁ Ἀρῶν ἀλλ Ρασίντ ἰδρῶνουν στὴν πρωτεύουσά τους εἰδικὴ ὑπηρεσία μεταφραστῶν. Ἔτσι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα ὁ Ἀραβ ἔχει στὴ γλῶσσα του ὅλο

τὸν Ἀριστοτέλη, ἔκτος ἀπὸ τὰ Πολιτικά, καὶ ὅλα τὰ ὑπομνήματα ποὺ ἀναφέραμε καὶ ἄλλα μεταγενέστερα ὅπως τοῦ Φιλοπόνου. Εἶχε ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὸν Τίμαιο, τὴν Πολιτεία καὶ τὸ Σοφιστή, ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱατρικὴ τὰ ἔργα τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀστρονομία τὴν Ἀλ Μαγέστα (τὴν μεγίστην) τοῦ Πτολεμαίου (τὴν Σύνταξιν ἀστρονομικὴν), καὶ μερικὰ ἄλλα. Ἐκτός ἀπ' αὐτὰ εἶχε καὶ μερικὰ σπουδαῖα Βυζαντινὰ κείμενα, ὅπως ἔργα τοῦ Φιλοπόνου καὶ τοῦ Λαμασκηνοῦ.

Οἱ μεταφράσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἱστορικὸ γεγονός. Μᾶς δείχνουν καθαρὰ τὴν πρώτη ὕλη πάνω στὴν ὁποία θεμελιώθηκε καὶ διαμορφώθηκε ἓνας ὁλόκληρος πολιτισμὸς, ὁ Ἀραβικὸς, ἡ ἐπιστήμη του καὶ ἡ φιλοσοφία του, ἀκόμη καὶ ἡ τέχνη του. Οἱ Ἀραβες ἐξεδήλωναν τότε πολὺ μεγάλη δίψα γιὰ μάθηση. Αὐτὴ τους τὴ δίψα ἱκανοποίησαν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς. Θὰ ἀναφέρω ἓνα εὐγλωττο ἀνέκδοτο, κι ἂς εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ ἰδιαίτερο θέμα μας. Κατὰ τὸν 9ο αἰῶνα ὅταν αὐτοκράτωρ στὸ Βυζάντιο ἦταν ὁ εἰκονομάχος Θεόφιλος (829 - 842) οἱ σοφοὶ τῆς Βαγδάτης διεπίστωναν σὲ μιὰ συγκέντρωσή τους ὅτι τοὺς ἦταν ἀδύνατο νὰ λύσουν κάποιο θεώρημα γεωμετρίας. Τότε ἓνας Βυζαντινὸς αἰχμάλωτος ποὺ βρέθηκεν ἐκεῖ σηκώθηκε καὶ εἶπε ὅτι, ἂν τοῦ ἐπιτρέψουν, αὐτὸς μπορεῖ νὰ τὸ λύσει. Τοῦ ἔδωσαν τὴν ἄδεια καὶ πραγματικὰ ἔλυσε τὸ θεώρημα, προσθέτοντας ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ λύσει καὶ ἄλλα δυσκολώτερα. Καὶ ποῦ τὰ ἔμαθες ἐσὺ αὐτὰ τὸν ρώτησαν; Ἀνέφερε τότε ὅτι ἦταν μαθητὴς τοῦ σοφοῦ μαθηματικοῦ τοῦ Βυζαντίου Λέοντος. Κι ἔστειλε τότε ὁ Χαλίφης Μαμούν θερμὴ πρόσκληση στὸ Λέοντα νὰ ἔρθη στὴ Βαγδάτη νὰ διδάξῃ τὰ μαθηματικά. «Εἰ οὕτω γένηται (ἂν ἔρθῃς δηλαδή), τοῦ γράφει, τοὺς αὐχένους σοι κλινεῖ γένος ἅπαν τὸ τῶν Σαρακηνῶν, καὶ πλούτου καὶ δωρεῶν ἀξιωθήσῃ, ὧν οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἠξίωται». Ὁ Θεόφιλος δὲν δίνει στὸ Λέοντα τὴν ἄδεια νὰ φύγῃ. Τὸν διώρισε καθηγητὴ σὲ ἀνώτερη σχολὴ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ὁ Μαμούν ἐπιμένει, γράφει στὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα, ἀφήνει καθαρὰ νὰ φανῇ ὅτι θὰ θεωρήσῃ τὴ συγκατάθεσή του ὡς ἐνδειξὴ εὐνοίας, καὶ ὑπόσχεται γιὰ ἀντάλλαγμα διαρκῆ εἰρήνη καὶ δυὸ χιλιάδες λίτρες χρυσάφι. Ὁ Θεόφιλος καὶ πάλι ἀρνεῖται. Πρέπει νὰ ἔχη κανεὶς ὑπόψῃ του τὰ τότε σκληρὰ καὶ αίματηρὰ γεγονότα τῶν Βυζαντινο-ἀραβικῶν πολέμων καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ τῶν δυὸ αὐτῶν γενῶν γιὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴ στάση τοῦ Θεοφίλου. Τὸ ἀνέκδοτο αὐτὸ δὲ δείχνει μόνο τὴ δίψα τῶν Ἀράβων γιὰ μάθηση, ἀλλὰ καὶ τὴν

ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες στιγμὲς τῆς.

Ἄς δοῦμε, ὕστερα ἀπ' αὐτά, πῶς βλέπουν οἱ Ἀραβες τὸν Ἀριστοτέλη. Γύρω στὰ 840 μ. Χ. μεταφράζεται ἀραβικά, μὲ τὸν τίτλο Θεολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, μιὰ ἐκλογή κειμένων ἀπὸ τὶς Ἐννεάδες τοῦ Πλωτίνου! Στὴν εἰσαγωγή τῆς ἐκλογῆς ὑποστηρίζεται ὅτι οἱ τέσσερις ὑποστάσεις τοῦ Πλωτίνου (ἕν, νοῦς, ψυχὴ, ὕλη) ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ τέσσερα αἷτια τοῦ Ἀριστοτέλη (τελικόν, κινητικόν, ὑλικόν, ποιητικόν). Τὸν ἴδιο καιρὸ μεταφράζεται ἕνα ἄλλο ψευδοαριστοτελικὸ ἔργο ὡς ἀριστοτελικό, πὺ περιέχει ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα θεολογίας τοῦ Πρόκλου (5ος αἰώνας). Ἔτσι ἡ Ἀραβικὴ φιλοσοφία, σὲ ὅσο μέρος ἀκολουθεῖ τοὺς Ἕλληνας, καὶ τοὺς ἀκολουθεῖ σὲ πολὺ μεγάλο μέρος, στηρίζεται γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη σὲ νεοπλατωνικὰ κείμενα. Παράξενο ζευγάριωμα ἀλήθεια τῶν δυὸ τόσο διαφορετικῶν φιλοσοφικῶν στάσεων, τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴ μιὰ, τοῦ ὀρθολογικὰ ἐμπειρικῶ νοῦ, μὲ τὴν τεχνικὴ τῆς λογικῆς καὶ τὸν θετικὸ προσανατολισμὸ τῆς σκέψης, καὶ τῆς νεοπλατωνικῆς στάσεως ἀπὸ τὴν ἄλλη, πὺ παρουσιάζει σὰν μιὰ μυθολογία πνευματικῶν δυνάμεων, μέσα στὶς ὁποῖες φαίνεται νὰ βυθίζεται τὸ σύμπαν καὶ τὶς ὁποῖες τὶς συλλαμβάνομε μὲ ἐνόραση. Ἀλλὰ εἶναι χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἀραβικοῦ πνεύματος νὰ γλυστρά ἀπὸ μιὰ πνευματικὴ θέση στὴν ἀντίθετή τῆς, νὰ προσαρμόζεται καὶ νὰ προσαρμόζη. Παρουσιάζει μιὰ περίεργη μορφή συγκρητισμοῦ. Ἀπὸ τὸ πολὺ παράξενο αὐτὸ ζευγάριωμα βγαίνει ἡ ἀραβικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία σὲ πολλὰ τῆς σημεία φαίνεται σὰν ὑπομνηματισμὸς καὶ νέα ἐρμηνεῖα τοῦ Ἀριστοτέλη.

Ἄς προσθέσωμε ὅτι οἱ Δυτικοὶ ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 120 αἰῶνα νὰ γνωρίζουν τὸν Ἀριστοτέλη — κείμενα, ἐρμηνεῖες καὶ ὑπομνήματα — ταυτόχρονα σχεδὸν καὶ ἀπὸ τοὺς Ἀραβες τῆς Ἰσπανίας καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὰ 1210 διάβαζαν στὸ Παρίσι τὰ Μετὰ τὰ Φυσικά, πὺ τὰ ἔφεραν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ μετέφρασαν Λατινικά. Δημιουργήθηκε τότε στὴ Δύση μιὰ πρώτη δμάδα ἑλληνιστῶν, πὺ μετάφραζαν ἀποκλειστικὰ σχεδὸν Ἀριστοτέλη, κατὰ λέξη καὶ κάποτε ἀκατανόητα. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μετέφρασαν μόνο τὸν Φαῖδωνα καὶ τὸν Μένωνα. Καταλαβαίνομε τῶρὰ τί τεράστια σημασία ἔχει ἡ περιπλάνηση καὶ μεταμόσχευση τοῦ Ἀριστοτέλη ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στοὺς Βυζαντινοὺς, ἀπὸ αὐτοὺς στοὺς Ἀραβες καὶ ἀπὸ τοὺς δύο τελευταίους στὴ Δύση.

Καὶ μιὰ πὺ φτάσαμε στὴ Δύση πρέπει καὶ δῶ νὰ σταματήσωμε λίγο. Ὄταν χτύπησε τὶς πόρτες τῶν ὀ Ἀριστοτέλης, οἱ δυτικοὶ ἀπὸ

καιρὸ πιά εἶχαν ἀρχίσει νὰ διψοῦν γιὰ μάθηση καὶ σοφία καὶ εἶχαν κιόλας παρουσιάσει ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα φιλοσοφικὴ κίνησι. Μὲ αὐτὴ τὴ δίψα πῆραν στὰ χέρια τους τὰ πρῶτα κείμενά του, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ εἶναι τότε σὲ θέσι νὰ τὸν καταλάβουν καὶ νὰ τὸν κρίνουν. Τοὺς ἔλειπε, πρὸ πάντων, ἡ ἀπαραίτητη ἱστορικὴ αἴσθησι πού θὰ ἐπέτρεπε νὰ τὸν βάλουν μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς του καὶ νὰ τὸν κατανοήσουν. Ἐπειτα τοὺς δόθηκε, ὅπως εἶπαμε, καὶ ἀρκετὰ παραμορφωμένος. Ὅπως κι ἂν εἶναι, ὁ Ἀριστοτέλης κατέπληξε τοὺς Δυτικούς μὲ τὸν τρόπο πού ἀντίκρουζε τὰ προβλήματα, τρόπο ὁλότελα ξένο πρὸς τὴ δική τους θεολογικὴ σκοπιὰ καὶ τοὺς ἀναστάτωσε. Τόσο πού οἱ τότε Πάπαι ἀπαγορεύουν τὴν μελέτη τῶν Μετὰ τὰ Φυσικὰ καὶ τῶν Φυσικῶν, ἡ ζητοῦν ἐκδόσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες νὰ λείπουν τὰ ἀντίθετα πρὸς τὸ δόγμα κείμενα. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ τὸ κῦρος τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἡ δίψα τῶν δυτικῶν γιὰ μάθηση ὄλο καὶ μεγάλωναν, ἡ δυτικὴ ἐκκλησία δὲν καταδικάζει πιά τὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλ' ἐκείνους πού ἔβγαζαν ἀπὸ τὰ βιβλία του διδασκαλίαι ἀντίθετες πρὸς τὴ χριστιανική. Ἐτσι ἀρχίζει στὴ Δύση ἡ μακρὰ ἱστορία τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζητοῦν ὄπλα ὄχι ἐναντίον, ἀλλὰ ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ. Στὸ κορύφωμά της ἡ κατεύθυνσι αὐτὴ ἔδωσε τὸν Ἅγιο Θωμᾶ τὸν Ἀκινᾶτο (1227—1274). Τὸ πρόβλημα πού ἀνέλαβε νὰ λύσῃ ὁ Ἀκινᾶτος ἦταν νὰ δείξῃ ὅτι, ἐνῶ ἡ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία εἶναι πραγματικὰ αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ δόγμα, συμφωνεῖ μαζί του. Αὐτὴ ἡ διαπίστωσι τὸν ὀδηγεῖ στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: ὅτι ἀληθεύει φιλοσοφικὰ ἀληθεύει καὶ χριστιανικά. Ἀληθινὴ φιλοσοφία λοιπὸν καὶ χριστιανισμὸς συμπίπτουν. Ἀξίζει ἔδῳ νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δίνει στὴ Δύση τὴν εὐκαιρία νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα φιλοσοφία. Γιατί, πραγματικά, ὁ Ἀκινᾶτος, ἐρμηνεύοντας ἔτσι τὸν Ἀριστοτέλη, θεμελιώνει ἐπάνω του μιὰ νέα φιλοσοφία.

Ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὡς τὸν 15ο αἰῶνα τὸ κῦρος τοῦ Ἀριστοτέλη δεσπόζει στὴ φιλοσοφικὴ κίνησι τῶν Δυτικῶν, τὴ σχολαστικὴ, ὅπως ὀνομάστηκε, φιλοσοφία. Στὸ ἔργο των καὶ οἱ Δυτικοί, ὅπως καὶ οἱ Ἀραβες, βοηθήθηκαν σημαντικὰ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ Δαμασκηνό, τοῦ ὁποῖου τὰ κυριώτερα ἔργα στὰ ὁποῖα διαγράφεται ἀνάλογοι κατεύθυνσι γιὰ συμφιλίωσι τῆς πίστεως καὶ τοῦ λόγου πολλοὶ μελέτησαν καὶ χρησιμοποίησαν, πρὸ πάντων ὁ Ἀκινᾶτος. Τὸν τελευταῖο πολὺ βοήθησαν καὶ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Φιλοπόνου στὸ περὶ Ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλη, κεντρικὸ πρόβλημα γιὰ τὴ δική του φιλοσοφικὴ σύνθεσι. Ἀπόδειξι ὅτι ἔχει παρεμβάλει στὸ ἔργο του ὁ Ἀκινᾶτος

νάτος αὐτούσιο δλόκληρο τὸ σχετικὸ ὑπόμνημα τοῦ Φιλοπόνου. Ἡ φιλοσοφικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὴ Δύση δὲν ἔχει μελετηθῆ. Ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ὅμως ποὺ ἔχομε φαίνεται πὼς στάθηκε σημαντικὴ.

Δὲν εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας ὅσα εἶπαμε γιὰ τοὺς Ἄραβες καὶ τοὺς Λυτικούς. Τὰ πρῶτα ἔδειξαν τὴ μετοχέτευση τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ βυζαντινοῦ πνεύματος στὴν Ἄραβία, ὅπου νέα ἐρμηνεῖα περίμενε τὸν Ἄριστοτέλη. Τὰ δεύτερα μᾶς ἔδειξαν τί ἀτμόσφαιρα δημιουργεῖται στὴ Δύση μετὰ τὴ μονοκρατορία σχεδὸν τοῦ Ἄριστοτέλη καὶ θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ ἐκτιμήσωμε ὅσο πρέπει τὴν τελευταία μεγάλη πνευματικὴ προσφορά τοῦ Βυζαντίου στὴ Δύση, ἐννοῶ αὐτὴν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ὁ Πλήθων καὶ ὁ Βησσαρίων (15ος αἰώνας) γιὰ τοὺς ὁποῖους θὰ μιλήσωμε στὴ συνέχεια.

* *

Εἶναι τώρα καιρὸς νὰ γυρίσωμε στὸ Βυζάντιο. Δυὸ λόγια πρῶτα γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ὑπομνηματιστὲς τοῦ Ἄριστοτέλη. Σπουδαιότερος ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς εἶναι ὁ Φιλόπρονος ποὺ τὸ ἔργο του συνέχισαν οἱ μαθητὲς του Στέφανος ὁ Ἀλεξανδρείας, Δαυΐδ ὁ Ἀρμένιος καὶ Ἡλίας. Ἀκολουθοῦν τὴν παράδοση ποὺ εἶχαν καθιερώσει οἱ νεοπλατωνικοὶ φιλόσοφοι καὶ ὑπομνηματιστὲς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, ποὺ πλησίασαν πολὺ τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα καὶ ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὶς ὄντολογικὲς ἀπασχολήσεις στράφηκαν κυρίως στὶς ἐπιστῆμες καὶ πρὸ πάντων στὰ μαθηματικά. Ἔτσι ἐξηγεῖται, ὅπως θὰ δοῦμε, ἡ προσέλευση τοῦ Φιλοπόνου στὸ χριστιανισμό.

Ἔστερα ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Φιλοπόνου σταμάτησε στὸ Βυζάντιο γιὰ τρεῖς περίπου αἰῶνες ἡ παράδοση τῶν ὑπομνηματισμῶν. Εἶναι οἱ αἰῶνες κατὰ τοὺς ὁποῖους ἡ βυζαντινὴ σκέψη στρέφεται ἀποκλειστικώτερα σὲ θεολογικὰ ζητήματα. Μετὰ τὸν Ψελλό, τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, ξαναρχίζει μεγάλη σειρὰ ὑπομνηματιστῶν ποὺ κλείνει μετὰ τὸν Σχολάριο, τὸν πρῶτο πατριάρχη τῆς Τουρκοκρατίας καὶ σπουδαῖο ὑπομνηματιστὴ τοῦ Ἄριστοτέλη. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ ποὺ ὀνόμασαμε ἄλλοι σπουδαῖοι ὑπομνηματιστὲς τῆς σειρᾶς αὐτῆς εἶναι οἱ : Ἰωάννης ὁ Ἰταλός, Εὐστράτιος ὁ Νικαίας, Νικηφόρος ὁ Βλεμμίδης καὶ Θεόδωρος ὁ Μετοχίτης. Μετὰ τὶς ἐργασίες τους προήγαγον πολὺτιμα τὴ μελέτη καὶ κατανόηση τοῦ Σταγειρίτη.

Πρὶν 70 χρόνια (1882) ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βερολίνου ἀρχισε τὴ δημοσίευση τῶν ἔργων ὅλων τῶν ὑπομνηματιστῶν τοῦ Ἄριστοτέλη.

Ἔχουν ἐκδοθῆ ὡς τώρα 24 ὀγκώδεις τόμοι, χωρὶς νὰ ἔχουν περιλάβῃ ἀκόμη ὅλα τὰ ὑπομνήματα. Ἡ ἐκδοση ἀποτελεῖ μνημειῶδες ἔργο. Μέσα στὶς σελίδες του κρύβει τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ μόχθο δεκαπέντε αἰώνων, ἀφάνταστο πλῆθος ἀπόψεων, ἐλιγμῶν, ἀναζητήσεων, προβλημάτων, πού, ὅπως εἶπαμε, δὲν ἀποβλέπουν μόνο στὴν ἀναζήτηση τοῦ ὀρθοῦ νοήματος τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀναζήτηση τοῦ ὀρθοῦ.

II

Θὰ προχωρήσωμε τώρα σὲ μερικοὺς ἀντιπροσωπευτικοὺς ἐκπροσώπους τῆς Βυζαντινῆς φιλοσοφίας καὶ θὰ ἀναζητήσωμε σ' αὐτοὺς τὰ στοιχεῖα πού ἐκφράζουν τὸ νόημα πού εἶχε γι' αὐτοὺς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὴν τυχὸν πρωτότυπη φιλοσοφικὴ κίνηση στὴν ὁποία ἀφορμήθησαν ἀπ' αὐτούς.

Πρῶτος σταθμὸς μας θὰ εἶναι, αὐτὸς πού συχνὰ ἀναφέραμε ὡς τώρα ὁ Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος (ἕως αἰώνας) ἢ γραμματικός, σοφὸς δηλαδὴ, λόγιος· ὁ ἐθνικὸς αὐτὸς Ἀλεξανδρινός, ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀμμωνίου τοῦ Ἑρμείου, —γνωστοῦ ὑπομνηματιστῆ τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ μαθητῆ τοῦ Πρόκλου, — πού προσῆλθε στὸ Χριστιανισμό.

Ὁ Φιλόπονος ἦταν ἄνθρωπος μὲ ἔντονα ἐπιστημονικὰ διαφέροντα καὶ συνέχισε τὶς ἔρευνες καὶ μελέτες του σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ. Πολλὲς ἀπόψεις του στὴ φυσικὴ καὶ μάλιστα τὴ θεωρία του γιὰ τὴν κίνηση τὶς ἀσπάζθησαν ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες στὴ Δύση καὶ προκάλεσαν ἀρκετὸ ἐνδιαφέρον καὶ στοὺς μετὰ τὴν Ἀναγέννηση χρόνους. Ἔργα του ἔπειτα πού ἀναφέρονταν σὲ θετικὲς γνώσεις (γεωγραφία, φυσικὴ κ. ἄ.) ἦταν σχολικὰ ἐγχειρίδια στὸ Βυζάντιο, ἀλλὰ καὶ στὴ Δύση ὡς τὸ 18^ο αἶώνα. Τὸν ἴδιο καιρὸ οἱ νεοπλατωνικοὶ μετὰ τὸν Πλωτῖνο, ὅπως ὁ Ἰάμβλιχος καὶ ὁ Πρόκλος, δέχονταν στὴ ζωὴ τους καὶ στὴ φιλοσοφία τους κάθε μαγεία καὶ μαντεία. Ἐβλεπαν τὸν ἑαυτό τους πιότερο σὰν ἱερεῖς λατρείας, θεουργοὺς, παρὰ σὰ φιλοσόφους. Ἀηδιασμένος, φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα αὐτὴ τῶν ἐθνικῶν προσέρχεται ὁ Φιλόπονος στὸ Χριστιανισμό. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς τοῦ προσφέρει πιὸ στερεὸ ἔδαφος καὶ γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ καὶ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ του σκέψη. Μ' ἄλλα λόγια, ὅτι οἱ μεταφυσικὲς θέσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ διαρθρώνουν ἕνα σύμπαν πού ἀνταποκρίνεται καλύτερα στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκλογίκεψης. Αὐτὰ προϋποθέτουν βέβαια ὅτι ὁ Φιλόπονος, χριστιανὸς πιά, αἰσθάνεται τὸν ἑαυτό του ἐλεύθερο νὰ ἀναζητήσῃ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου τὴ λογικὴ σχέση.

Τὶς ἀπόψεις του, πού μᾶς ἐνδιαφέρουν, τὶς βρίσκομε κυρίως στὰ